

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ МІКРОСИСТЕМИ „ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ”: ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ

Н. Ф. Грозян

В статтє предложєн психосемантичєский подход к исследованию положительного и отрицательного оценочного значения фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическая микросистема, поведение человека, оценка

У статті запропоновано психосемантичний підхід до дослідження позитивного й негативного оцінного значення фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічна микросистема, поведінка людини, оцінка

The psycho-semantic approach to the search of positive and negative meanings of phraseological unit is offered in the article.

Key words: phraseological unit, phraseological microsystems, behaviour of a person, appraisal

Проблеми фразеологічної ідеографії формують питання, що вимагають усебічного, комплексного й глибинного вивчення. Зароджуються нові лінгвістичні напрями [13], проблеми котрих розміщені на межі кількох наук. Дослідження показують, що питання фразеологічної ідеографії пов'язані з багатьма маргінальними науками, у тому числі з аксіологією (“аксіологія” (від грец. αξία – цінність і... логія) – вчення про цінності [14, с. 21]).

Необхідно зазначити, що теорія оцінки в українському мовознавстві найкраще розроблена щодо слова в працях А.А. Бурячка [1], В.М. Русанівського [12], О.О. Тараненка [15; 16], Т.А. Космеди [3; 4] та інших учених. Відображення категорії оцінки у фразеології окремо не розглядалось. Проте варто зазначити, що перші кроки на шляху розв'язання цієї складної й багатопланової проблеми зроблено (див. праці: Л.Г. Авксентьєва [17], А. Івченка [2], Т.А. Космеди [3; 4], В.Д. Ужченка [17] та ін. учених).

Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням в Україні інтересу до опису окремих фразеологічних микросистем; по-друге, підвищенням інтересом науковців до проблем, пов'язаних з типологією аксіологічно орієнтованих фразеологізмів.

Мета пропонованої статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови фразеологічні одиниці (ФО) на позначення поведінки людини, здійснити спробу з'ясувати за допомогою психосемантичного дослідження рівень їхнього позитивного й негативного оцінного значення.

Експериментальна психосемантика – порівняно нова галузь вітчизняної психології, яка виникла на початку 70-х років. Вона має міждисциплінарний аспект, тісно пов'язуючись із різними науками, у тому числі з лінгвістикою. Так, у психосемантиці використовують мовний матеріал для дослідження категоріальних структур індивідуальної та суспільної свідомості (дет. про це див.: [6; 7; 11, с. 323-324]). У свою чергу, мовознавці звертаються до психосемантики, використовуючи результати досліджень психологів для ідеографічного опису фразеологічного складу мови [8; 9; 18]. Як зазначає П. А. М'ясоїд, “психологія мусить не стільки користуватися здобутками суміжних дисциплін, скільки збагачувати їх своїми досягненнями” [5, с. 66].

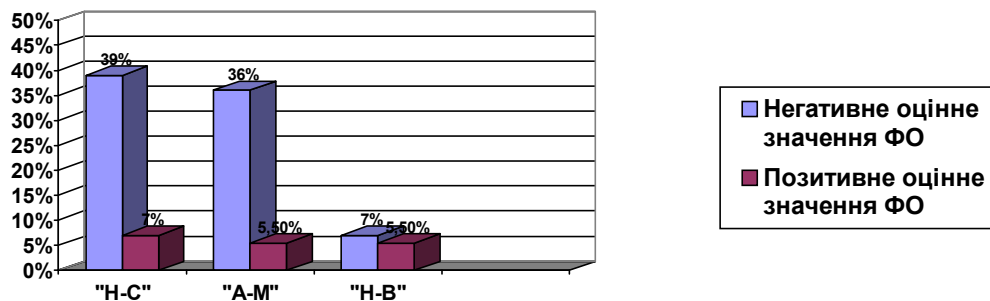
На основі дослідження вчених експериментальної психосемантики (дет. про це див.: [6; 7]) й аналізу фразеологічного матеріалу виділяємо групи ФО зі значеннями:

а) нецілеспрямованої, безвідповідальної, неорганізованої поведінки людини: *сидіти на шийі, ломитися у відкриті двері, лізти в пляшку, валяти дурня, будувати надхмарні замки, товкти воду в ступі, бити байдики, виносити сміття з хати, переливати з пустого в порожнє, тягти kota за хвіст, сісти в калюжу, витати між небом і землею, не бачити далі свого носа* та ін. в опозиції до відповідальної, організованої поведінки людини: *держати себе в рамках пристойності, знати своє місце, брати бика за роги, задивитися вперед, не залишитися в боргу* та ін.;

б) аморальної поведінки людини: *чужими руками жар загрібати, підкласти свиню, ловити рибу в каламутній воді, плювати в душу, обвести круг пальця, копатися в брудній білизні, пускати в очі дим, наставити роги, наступати на мозолю, перекладати з хворої голови на здорову* та ін. в опозиції до поведінки людини, при якій суб'єкт у чомусь обмежує себе, керуючись почуттям обов'язку: *тримати своє слово, боротися з самим собою, не залишатися в боргу* та ін.;

в) поведінки впевненої в собі людини: *гнути свою лінію, жити своїм розумом, не лізти за словом в кишеню, багато брати на себе* та ін. в опозиції до поведінки невпевненої, несамостійної людини: *триматися за спідницю, труситися над кожною копійкою, піджимати хвоста, ходити коло та навколо* та ін.

Установлено, що серед обстежених ФО більшість має негативне оцінне значення (див. гістограму 1). Це „свідчить про те, що до фразеологізмів частіше звертаються для оцінки неадекватної поведінки, ніж для схвалення позитивного” [6, с. 294].

“Н-С” – нецілеспрямованість – самоконтроль

“А-М” – аморальність – моральність

“Н-В” – невпевненість – впевненість

Гістограма 1. Розподіл негативного й позитивного оцінного значення ФО

Психосемантичне дослідження категоріальної структури фразеологічних одиниць (ФО) методом кластерного аналізу (“Кластер (від лат. classis – розряд) – група об’єктів, клас. *Кластерний аналіз* (від *кластер*) – метод групування експериментальних даних у класи (кластери, таксони)”) [14, с. 271] уможливило виявлення деталізованої системи категоризацій і семантичних ознак, імпліцитно властивих ФО. Кластери ФО на позначення поведінки людини з негативним оцінним значенням розбиваються на підкластери, які відображають ряд аспектів цієї поведінки.

Так, наприклад, на основі аналізу фразеологічного матеріалу та вищезазначеного дослідження експериментальної психосемантики виділяємо в групі ФО на позначення нецілеспрямованої, безвідповідальної, неорганізованої поведінки людини ще 5 груп ФО з такими значеннями:

1. **Неадекватність поведінки людини через неадекватність “образу світу” суб’єкта самій дійсності: будувати повітряні (надхмарні) замки** “придумувати нездійсненні, відірвані від життя плани” [ФСУМ, с. 61]; **витати (літати рідко ширяти) в хмарах (в небесах, в емпіреях, в небесних (високих) сферах, у позахмарному просторі)** “сприймати дійсність нереально, наївно” [ФСУМ, с. 106]; **варитися у власному соку** “не виходити за межі свого досвіду; працювати, не спілкуючись з іншими” [ФСУМ, с. 67] тощо.

Спільним значенням, що об’єднує ці ФО, є відсутність у якогось суб’єкта (чи суб’єктів) адекватного образу зовнішнього світу: *А в кого ж було титати [поради]? У Катрі? Дожила до сивого волосся, а все ще у хмарах витає* (І. Муратов); – *Вони [теоретики] кричали: не на землі Каргат живе, а ширяє десь у позахмарному просторі* (Ю. Шовкопляс); *ФО у хмарах витає, ширяє у позахмарному просторі* передають, що в суб’єктів [Катрі, Каргата] спостерігається нецілеспрямованість поведінки через неадекватне уявлення ними дійсності.

2. **Неадекватність поведінки людини через залежність від зовнішніх умов: сісти, як (мов, ніби і т. ін.) рак на мілині (на мілкому, на мілі)** “потрапити в скрутне, безвихідне або незручне становище” [ФСУМ, с. 811]; **піджимати (підгортати, підгинати і т. ін.) / піджати (підгорнути, підігнути, підібгати і т. ін.) хвіст (хвоста)** “втрачати упевненість, пиху, злякавшись чи засоромившись наслідків своїх дій, вчинків, або відчувати свою провину” [ФСУМ, с. 633] тощо.

Зміст ФО цієї групи, на думку психологів, передає зниження власної активності, суб’єктивності й цілеспрямованості поведінки людини через залежність від зовнішніх обставин: *Треба ж переустаткувати механізми, інакше токарі в наступному зовсім сядуть на міль* (П. Автомонов). ФО *сядуть на міль* передає, що токарі потраплять у безвихідне становище, а причина цьому – зовнішня обставина (зношення механізмів).

3. **Неадекватність поведінки людини через відсутність мети дії чи підміну її незначною активністю: переливати (рідко сипати) з пустого [та] в порожнє** “займатися непотрібною, марною справою” [ФСУМ, с. 618]; **товкти воду в ступі** “займатися чим-небудь непотрібним, марно гаяти час” [ФСУМ, с. 887]; **ходити навкруг (довкола, кругом та навколо)** “не добиратися, не доходити до суті справи” [ФСУМ, с. 931]; **байдики (байди, діал. гандри) бити** “бути без діла, весело проводити час; розважатися” [ФСУМ, с. 23-24]; **ганяти вітер по вулицях (по світу)** “проводити час у розвагах, нічого не робити, нічим не займатися” [ФСУМ, с. 169]; **баглаї, бити (годувати, гнути)** “нічого не робити,

ледарювати” [ФСУМ, с. 23]; *решетом у воді зірки ловити* “марно витратити час; байдикувати” [ФСУМ, с. 447] тощо.

Змістовим інваріантом названих ФО, на думку психологів, виступає констатація відсутності цілеспрямованої активності через її підміну:

а) **несуттєвою активністю:** *Товкли воду в ступі, переливали з пустого в порожнє, намагалися дійти до істини, а істина лежала десь поза межами кімнати, в якій засідали ці люди* (П. Загребельний). ФО *товкли воду в ступі й переливали з пустого в порожнє* передають, що суб’єкти не могли вирішити питання, їхня цілеспрямована активність підмінилася несуттєвою активністю – говорінням;

б) **розвагами:** – *Вірунько, не забудь, що перед тобою робітник найвищого розряду. Можна сказати, еліта! – Отож зміну відробив та й пішов вітер по вулицях ганяти. Тільки й на умі танці та комфорт* (О. Гончар). ФО *вітер по вулицях ганяти* передає, що у суб’єкта після роботи відсутня цілеспрямованість поведінки унаслідок її підміни розвагами;

в) **зволіканням часу реалізації цієї діяльності:** – *Ви мені, хлопці, кущого за хвоста не тягніть. День-два – і щоб копиці стояли* (Леся Українка). ФО *кущого за хвоста не тягніть* передає, що хлопці підміняють свою цілеспрямовану активність зволіканням часу реалізації діяльності, якщо будуть поспішати складати копиці;

г) **ледарюванням:** [Баба Денисиха:] *На тому світі вистпихся, Денисе. Який уже тут сон. Та ти, правда, замолоду сонько. Замолоду решетом у воді зірки ловив...* ФО *решетом у воді зірки ловив* передає, що суб’єкт [Денис] замолоду байдикував, отже, його цілеспрямована активність підмінялась ледарюванням.

4. Неадекватність поведінки людини через невідповідність цієї поведінки зовнішнім умовам: *ганяти (ганятися, бігти, полювати і т. ін.) за двома зайцями* “намагатися одночасно здобути успіх у двох різних починаннях, справах і т. ін.” [ФСУМ, с. 169]; *як (мов, ніби і т. ін.) баран (козел і т. ін.) на нові ворота*, з сл. *дивитися, витріщитися, втелючитися і т. ін.* “не розуміючи, спантеличено, здивовано” [ФСУМ, с. 17]; *ломитися (добиватися) у відчинені (відкриті) двері* “твердити, доводити загальновідоме, те, чого ніхто не заперечує” [ФСУМ, с. 448]; *метати (розкидати, кидати, розсипати і т. ін.) бісер (перли, перла) свиням (перед свиньми, перед свинями)* “марно говорити, доводити що-небудь тому, хто не може, не здатний або не хоче зрозуміти того, що йому кажуть” [ФСУМ, с. 484] тощо.

ФО цієї групи, на думку психологів, об’єднує констатація порушень цілеспрямованості в ланці цілепокладання (цілепокладання – це постановка “науково обґрунтованих і практично досяжних цілей” [10, с. 209]): *Не раз вже за двома зайцями ти ганяв, зате ж ні одного, Гонивишсь, не піймав... Отак ти і тепер горох запропастиш* (П. Гулак-Артемівський). ФО *за двома зайцями ганяв* констатує неможливість реалізації двох цілей одночасно.

5. Неадекватність поведінки людини через ігнорування зовнішніх умов при реалізації мети: *гратися (грати, бавитися) з вогнем* “поводитися необережно, здійснювати що-небудь небезпечно, не думаючи про наслідки” [ФСУМ, с. 196]; *рубати (рубонуту) з плеча* “робити що-небудь зопалу, не подумавши” [ФСУМ, с. 763]; *брати (взяти) на себе багато (забагато)* “перебільшувати власні можливості, права і т. ін.” [ФСУМ, с. 52] тощо.

ФО цієї групи об’єднані значенням опису деякої активності суб’єкта, але ця активність не співвідноситься з наявною ситуацією: *А отутечки ви пересолити... У вас дітки нетипові. Родяться нетипово троє в день! Ви рубанули з плеча:* “У робітниці В. ранком народилися дві дівчинки і хлопчик” (С. Ковалів). ФО *рубанули з плеча* передає, що суб’єкт навіть нетиповий приклад, отже, його активність не співвідноситься з наявною ситуацією.

Результати аналізу підтверджують, що серед аналізованих ФО більшість має негативне оцінне значення. Психосемантичні дослідження виявляють тонкі нюанси оцінного значення фразеологізмів. Таким чином, фразеологія перебуває в тісному зв’язку з експериментальною психосемантикою. Аналіз ФО на позначення поведінки людини сприятиме виробленню загальної типології методів дослідження фразеологічних мікросистем у аксіологічному аспекті, створить передумови для укладання фразеологічних словників ідеографічного типу, внесе корективи щодо розширення й поглиблення арсеналу методичних засобів психосемантики в галузі психології особистості.

Список умовних скорочень:

грец. – грецького; дет. – детальніше; див. – дивіться; діал. – діалектне; лат. – латинського; сл. – словом; т. ін. – таке інше; ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1 – 2.

Література:

1. Бурячок А.А. Оцінна лексика в українській літературній мові // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 75-93.
2. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Харків: Око, 1996. – 160 с.
3. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.

4. Космеда Т.А. Лінгвофілософська категорія оцінки в системі поглядів Д.М.Овсянико-Куликовського // Вісник Харківського університету. Спадщина Д.М.Овсянико-Куликовського та сучасна філологія. – Харків: Око, 1998. – № 411. – С.267-273.
5. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. Посібник. – К.: Вища школа, 1998. – 479 с.
6. Петренко В.Ф. Основы психосемантики: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1997. – 400 с.
7. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 207 с.
8. Прайд Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія: Проблематика досліджень. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
9. Прайд Ю.Ф., Грозьян Н.Ф. Актуальные теоретические проблемы фразеологической идеографии // Ономастика і апеллятиви: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 4. – С. 102-105.
10. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
11. Психологія: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
12. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1998. – 236 с.
13. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
14. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 662 с.
15. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: Основные семантические процессы. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
16. Тараненко О.О. Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови // Мова і культура. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 91-137.
17. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г., Українська фразеологія. – Харків: Основа, 1990. – 197 с.
18. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.

Поступила 02.03.2004 г.

СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ПАРОНІМІВ У МОВІ ПОЕЗІЇ

М. С. Ковальчук, Н. В. Левун

В статтє анализируются стилистические функции паронимических конструкций в поэзии шестидесятников. Определена роль паронимов и паронимасов в создании эпитетов, гипербол, сравнений, метафор, описаны явления семантического переключения, усиления смыслового и звукового впечатления.

Ключевые слова: стилистика, поэтическая речь, паронимы, паронимазия

У статті аналізуються стилістичні функції паронімічних конструкцій у поезії шістдесятників. Визначено роль паронімів та паронимасів у створенні епітетів, гіпербол, порівнянь, метафор, виявлено явища семантичного переключення, посилення смислового і звукового враження.

Ключові слова: стилістика, поетичне мовлення, пароніми, паронимаси

The article deals with the analysis of stylistic functions of paronymic constructions in the poetry of men of the sixties. The role of paronyms and paronimasia in creation of epithets, hyperbols, comparisons and metaphors was determined. Phenomena of semantic change-over, strengthening of notional and sound impression was described.

Key words: stylistics, poetic speech, paronyms, paronimasia

Українська літературна мова багата різноманітністю стилістичних засобів, які надають їй виразності, гнучкості і соковитості. Чільне місце серед стилістичних засобів посідають пароніми – слова, схожі звучанням. Широко використовується в художній літературі також прийом паронимазії, тобто спеціальне зближення далеких за походженням і значенням, але схожих за звучанням слів для створення певного стилістичного ефекту.

Дослідження паронімічних конструкцій є **актуальним** для сучасної мовознавчої і літературознавчої науки, оскільки останнім часом різко зросла їх популярність як стилістичних засобів увиразнення мови, а отже, збільшилася й частота їх вживання. Крім того, для деяких українських авторів використання паронімів та паронімічних конструкцій стало невід'ємною рисою їх творчості, виразником індивідуального стилю. Особливо виразним є прийом паронімічної атракції в поетичному мовленні письменників-шістдесятників, зокрема Л. Костенко (Л.К.), Б. Олійника (Б.О.), І. Драча (І.Д.), М. Вінграновського (М.В.), В. Коротича (В.К.) та інших. З іменами цих поетів пов'язується використання паронімів у структурі метафор, порівнянь, синонімізація та антонімізація близькозвучних слів: “серпанок серпня” (І. Драч), “груди грудня” (М. Вінграновський), “між провулків, віражів і вітражів” (Б. Олійник). Ця риса поетичного мовлення притаманна не лише названим авторам з материкової України, а й представникам нью-йоркського угруповання, про що читаємо у В.М. Русанівського: “Між поетами-шістдесятниками і нью-йоркською